

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖЕКЕ ҚҰҚЫҚТАҒЫ КЕЛТІРІЛГЕН ЗИЯНҒА БАЙЛАНЫСТЫ ТУЫНДАЙТЫН МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІҢ КОЛЛИЗИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Құдайбергенова Аида Айдынкызы

aidow-39@mail.ru

ЕНУ им. Л.Н. Гумилев атындағы ЗФ ХҚ-43 тобының студенті
Ғылыми жетекшісі – Сейдеш Бәкіжан Болатбекович

Қазіргі уақытта ғылымның, техниканың дамуы, халықтың көші-қоны, халықаралық туризмнің дамуы және басқа да факторлар апаттардың өсуіне алып келеді, ал бұл өз кезегінде “шетелдік элементпен” деликтік қатынастардың туындауына әкеп соғады”. Айта кететін болсақ, бұған 1986 жылғы Чернобыль АЭС-індегі апат, 2010 жылғы Мексика шығанағындағы мұнайдың ағып кетуі, Амур өзенінің Қытай тыңайтқыш өндіретін зауытымен ластануы, Египеттегі ресейлік туристердің өлімі және т.б. жатады.

Зиян келтіруден туындайтын міндеттемелердің ерекшелігі олардың пайда болуы шартпен келіспегені болып табылады. Олар заңсыз іс-әрекеттерден пайда болады. Кейбір құқықтық жүйелерде олар деликтік деп аталады (көбінесе құрлықтық Еуропа елдерінде). Мұндай міндеттемелерге, атап айтқанда, азаматтық құқықтық қатынастарға қатысушылардың заңсыз іс-әрекеттерінен туындайтын зиян келтіруден туындайтын міндеттемелер (меншікті деликт міндеттемелері); негізсіз баюдан, жосықсыз бәсекелестіктен туындайтын міндеттемелер, тауардың, жұмыстың, көрсетілетін қызметтің кемшіліктері салдарынан келтірілген зиянды өтеу жөніндегі міндеттемелер жатады.

Халықаралық жеке құқықтың әртүрлі субъектілері: жеке және заңды тұлғалар, сондай-ақ мемлекеттер трансшекаралық шарттан тыс міндеттемелердің қатысушылары бола алады. Мысалы, халықаралық деликтілік міндеттемелердің субъектісі мемлекет болып табылса, мемлекеттік органдардың заңсыз іс-әрекеттері нәтижесінде азаматқа немесе заңды тұлғаға зиян келтірілген жағдай болуы мүмкін. Алайда, көбінесе жеке тұлға деликт міндеттемелерінің субъектісі болып табылады. Шетелдік элемент мынадай түрде көрсетілуі мүмкін: субъект түрінде (мысалы, шетелдік азамат зиян келтіруші болып табылады), объект түрінде (мысалы, зиян шетел мемлекетінде тіркелген көлік құралына келтірілген), заңды факт түрінде (құқық бұзушылық шет мемлекеттің аумағында жасалған).

Жекелеген елдердің ұлттық заңнамасы деликтілік міндеттемелерге қатысты елеулі айырмашылықтарды қамтиды: "тұлғаның деликт қабілеттілігі", деликвент кінәсін дәлелдеу ауыртпалығы, кінәсіз жауапкершілік, жәбірленуші кінәсінің мәні, зиянды өтеу", залалды өтеудің мөлшері мен тәртібін анықтау және т. б. мәселелері басқаша шешіледі.[1]

Деликтілік жауапкершілік туралы нормалар сондай-ақ кейбір басқа халықаралық конвенцияларда да қамтылған:

- Шетелдік әуе кемелерінің үшінші тұлғаларға келтірген зиянды өтеу туралы 1952 жылғы Рим Конвенциясы (1978 жылғы 23 қыркүйектегі өзгерістермен бірге);
- 1962 жылғы ядролық кемелер операторларының жауапкершілігі туралы Конвенция;
- 1963 ж. Ядролық залал үшін азаматтық жауапкершілік туралы Вена конвенциясының;
- Жол оқиғаларына қолданылатын құқық туралы 1971 жылғы Гаага Конвенциясы;

- Ядролық материалдарды теңіз арқылы тасымалдау саласындағы азаматтық жауапкершілік туралы 1971 жылғы Конвенция;
- Қалдықтарды және басқа да материалдарды төгумен теңіздің ластануын болдырмау жөніндегі 1972 жылғы Конвенция;
- Ядролық авария немесе радиациялық авариялық жағдай жағдайында көмек туралы 1987 жылғы Конвенция және т. б.

Көрсетілген конвенциялар: келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің шарттары мен шектерін айқындайды; зиянды өтетуге құқығы бар адамдар тобын белгілейді; келтірілген зиян үшін жауапкершіліктен босату негіздерін көздейді; қамтамасыз ету сипатындағы шаралар және т. б. регламенттеледі.

Халықаралық конвенциялар кінәлі құқық бұзушылық үшін ғана жауапкершілік принципін көздейді. Мәселен, 1910 жылғы Халықаралық конвенцияның 3-бабына сәйкес, кемелердің соқтығысуына қатысты кейбір ережелерді біріктіру үшін зиян келтірушінің кінәсінің болуы деликтілік жауапкершіліктің басталуының қажетті шарты болып табылады.

Кінәсі үшін жауапкершілік принципі халықаралық әуе тасымалдарына қатысты кейбір ережелерді біріздендіру үшін 1929 ж. Конвенциясында қалыптасқан. Осы Конвенцияның 20-бабына сәйкес, егер оларға зиянды болдырмау үшін барлық қажетті шараларды қолданғанын дәлелдесе, әуе тасымалдаушысы жауапты болмайды. Аталған норма басқа да бірқатар халықаралық конвенцияларда қайталанған. Мәселен, Женева конвенциясы 1956 ж. автомобиль көлігімен жүктерді халықаралық тасымалдау шарты туралы тасымалдаушы, егер ол болдырмау мүмкін емес жағдайлар орын алса және оның алдын ала алмаған салдарлары орын алса, жауапкершіліктен босатады.

Халықаралық конвенциялар зиян келтірушіге өз кінәсінің жоқтығын дәлелдеу ауыртпалығын жүктейді: зиян келтірушінің кінәсі кері дәлелденгенге дейін болжанады. Кейбір халықаралық конвенциялар зиян келтірушінің кінәсіне қарамастан деликтілік жауапкершілікті белгілейді. Әдетте, олар осы жауапкершілікті болдырмайтын негіздер тізбесін қамтиды. Мәселен, мұнаймен ластанудан болған залал үшін азаматтық жауапкершілік туралы 1969 жылғы Брюссель конвенциясына сәйкес, егер залал: а) әскери және сол сияқты әрекеттердің немесе ерекше сипаттағы дүлей құбылыстың; Б) зиян келтіру ниеті бар үшінші тұлғалардың мінез-құлқының нәтижесі болып табылатындығын дәлелдесе, кемелің меншік иесі деликтілік жауапкершіліктен босатылады.; в) ұқыпсыздық немесе биліктің өзге де заңсыз әрекеті; г) жәбірленушінің кінәсі.

Еңсерілмейтін күш шегіне дейінгі деликтілік жауапкершілік ядролық залал үшін азаматтық жауапкершілік туралы 1963 жылғы Вена конвенциясымен белгіленген. Сонымен бірге, еңсерілмейтін күш болған кезде де деликтік жауапкершілікті көздейтін халықаралық конвенциялар бар. Мұндай конвенцияларға, атап айтқанда, жатады. Шетелдік әуе кемелерінің бетінде үшінші тұлғаларға келтірген зиянды өтеу туралы 1952 жылғы Рим конвенциясы.[2]

Міндеттемелерде деликтерден құқықтық қатынастардың деликтік статуты бөлінеді. Деликтік статут ұғымы: адамның келтірілген зиян үшін жауапты болу қабілеті; деликвент болып табылмайтын тұлғаға жауапкершілік жүктеу; жауапкершілік негіздері;

Жауапкершілікті шектеу және одан босату негіздері; зиянды өтеу тәсілдері; зиянды өтеу көлемі. Ұлттық құқықтық жүйелерде коллизиялардың пайда болу негіздері және қолданылатын құқықты таңдау мәселелері ұлттық құқықтағы деликтік статуттың әртүрлі түсінігіне байланысты. Негізгі коллизиялық-құқықтық мәселелер:

1) деликтілік жауапкершіліктің негіздері мен шектері;

2) жәбірленушінің өзіне неғұрлым қолайлы құқықты таңдау мүмкіндігі және жәбірленуші елінің құқығын қолдану;

3) материалдық және моральдық залалды есептеу;

Жалпы бас коллизиялық байланыстары:

1) құқық бұзушылық жасалған жердің заңы;

2) зиян келтірушінің жеке Заңы;

- 3) жәбірленушінің және деликвенттің азаматтық заңдары олар сәйкес келген кезде;
- 4) жәбірленушінің жеке Заңы;
- 5) соттың Заңы. Деликтілік міндеттемелердің дәстүрлі коллизиялық байланыстары: сот Заңы және деликт жасау орнының Заңы. "Деликт жасау орны" ұғымы әртүрлі: зиянды әрекетті жасау орны ретінде немесе зиянды зардаптардың пайда болу орны ретінде айқындалады.

Азаматтық жауапкершіліктің объективті алғышарттары — бұл "қосылатын" құқық бұзушылықтар: деликвенттің зиянды тәртібі (әрекеті немесе әрекетсіздігі) және осы мінез-құлыққа байланысты зиянды нәтиже. Құқық бұзушылықтың нақты құрамының элементтерін оқшаулау кезінде әртүрлі мемлекеттерде деликтік статуттың заңды санаттарының біліктілік проблемасы туындайды. Қазіргі құқықта жәбірленушілердің өзіне қолайлы заң таңдау мүмкіндігі қарастырылған. Бұдан басқа, қолданылатын құқықты анықтау кезінде деликтік жақтардың "жалпы азаматтық" немесе "жалпы домицилия" презумпциясы кеңінен қолданылады. Көптеген мемлекеттердің заңнамасында Тараптардың жеке Заңы мен сот Заңының (егер Тараптардың өздері оны қолдану туралы уағдаласса) пайдасына жалпыға бірдей қабылданған коллизиялық ережелерден ерекшеліктер көзделген.

Қазір барлық жерде жәбірленушінің мүдделерін барынша ескеретін мемлекеттің құқығын соттың таңдау қағидаты кең таралған. Деликтік қатынастарда мұндай міндеттемелердің мәжбүрлеп (жария-құқықтық) сипатына байланысты жария тәртіп туралы ескертпе жеткілікті түрде кеңінен қолданылады.

Іс жүзінде барлық елдерде деликт міндеттемелеріне қолданылатын материалдық құқықты анықтау үшін "деликті оқшаулау" ұғымы пайдаланылады. Батыс сот практикасында нақты деликтік қарым-қатынасты жеке оқшаулау теориясы әзірленді. Бұрын деликтілік міндеттемелердің жалпы тұжырымдамасы оларға осы міндеттемелердің мәжбүрлеу сипатына байланысты сот Заңын ғана қолдануды ұйғарады. Қазіргі заманғы практикада жеке ерекше материалдық емес құқықтарды бұзудан туындайтын талаптарға деликтілік міндеттемелердің жалпы тұжырымдамасына сәйкес сот заңы қолданылады.[3]

Қазіргі әлемде жоғары қауіптілік көзі болып табылатын объектілерді халықаралық пайдалану саласын кеңейтуге байланысты деликтік қатынастардың интернационалдандыру үрдісі байқалуда. Осының салдарынан жәбірленушінің құқықтары мен кәсіпкерлердің мүдделерін қорғаудың жаңа тәсілдерін әзірлеудің аса қажеттілігі бар. Халықаралық азаматтық құқықтық қатынастардың осы саласында халықаралық көпжақты конвенциялардың рөлі артады. Бұл шетелдік әуе кемелерімен жер бетінде келтірген залал туралы 1952 жылғы Конвенцияның және 1) өтемақы көлемін шектеуді; 2) біріздендірілген материалдық-құқықтық нормалардың басымдығын; 3) деликвенттің объективті (абсолютті) жауапкершілігін белгілеуді; 4) қамтамасыз ету сипатындағы шаралар жүйесін енгізуді; 5) жауапкершілікті "төбесін" айқындауды көздейтін 1969 жылғы Теңіздің мұнаймен ластануынан болған залал үшін азаматтық жауапкершілік туралы халықаралық конвенцияның нормаларын көрнекі түрде көрсетеді. Конвенциялар кінә принципі бойынша жауапкершілікке қарағанда жауапкершіліктің неғұрлым қатаң негіздерін белгілейді. Жауапкершіліктен босату еңсерілмес күш ұғымына түсетін мән-жайлар әрекет еткен кезде ғана мүмкін болады.

Қоршаған ортаның ластануына немесе АЭС-дағы аварияға байланысты зиянды өтеу проблемасы ерекше күрделі болып табылады, өйткені бір мемлекеттің аумағында жасалған әрекеттің зиянды салдары басқалардың аумағына таралады. Осы салалардағы көпжақты келісімдер: атом энергетикасы саласындағы үшінші тұлғаларға қатысты жауапкершілік туралы Париж конвенциясы 1960 ж., Атом кемелері иелерінің жауапкершілігі туралы Брюссель келісімі 1962 ж., Ядролық залал үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік туралы Вена келісімі 1963 ж. Осы конвенциялардың негізгі ережелері: 1) біріздендірілген-материалдық және коллизиялық нормалардың үйлесімі; 2) бастапқы қағидат-құзыреттілік тиісті іс-әрекет болған мемлекеттің соттарына қолданылмайды. Бас коллизиялық байлау-сот елінің құқығы; субсидиарлық-ядролық қондырғыға жауапты мемлекеттің құқығы немесе

қондырғы орналасқан мемлекеттің құқығы; 3) ядролық қондырғы операторындағы жауапкершілікті капиталдандыру; 4) делинквент кінәсі болмаған кезде жауапкершілік қағидаты (абсолюттік жауапкершілік); 5) мөлшері мен уақыты бойынша жауапкершілікті шектеу.; 6) міндетті сақтандыруды, мемлекеттік өтеуді және сақтандырушы мен мемлекеттің жауапкершілік шегін айқындауды қамтитын қаржылық қамтамасыз ету жүйесін белгілеу. 1971 ж. жол-көлік оқиғаларына және 1973 ж. дайындаушының жауапкершілігіне қолданылатын құқық туралы Гаага конвенциялары әртүрлі коллизиялық байлауларды үйлестіретін біріздендірілген коллизиялық нормалардың күрделі жүйесін қамтиды. Конвенцияларда дифференциация және көптеген коллизиялық байламдар көмегімен икемді коллизиялық реттеуді орнату, деликт жасалған жердегі елдің құқығын қолдануды тарылту, белгілі бір коллизиялық нормаларды қолданудың арнайы өлшемдерін бекіту әрекеті жасалды. Халықаралық деликтілік жауапкершілік ғарыш объектілерімен келтірілген залал үшін халықаралық жауапкершілік туралы 1972 жылғы Конвенциямен; автокөлікпен келтірілген залал үшін азаматтық жауапкершілік туралы 1973 жылғы Еуропалық Конвенциямен; азаматтық жауапкершілікті міндетті сақтандыру туралы және дене жарақаттары немесе өлімі үшін құзыреттілік туралы ЕО Министрлер комитетінің қарарларымен реттеледі. Осы актілердің барлығы біріздендірілген материалдық-құқықтық және коллизиялық нормаларды да қамтиды, қолданылатын құқықтың шарттарын айқындайды.

Коллизиялық мәселелерді шешудің қазіргі заманғы үрдістеріне қатысты, А.В. Алешина мен В.А.Косовская деликтілік міндеттемелерге қолданылатын құқықтар саласында олар "икемді" коллизиялық негіздерді әзірлеуге, сондай-ақ деликтпен тығыз байланысы бар елдің құқығын қолдануға бағытталғанын атап өтті. Зиян келтіруден міндеттемелерге қатысты халықаралық актілердің көпшілігі осы мәселені икемді коллизиялық реттеуге қол жеткізіледі. Звекон В.П. пікірі бойынша бұл жолы "сол кезде коллизионды бастаудың үлкен салмағының көмегімен емес: "қарым - қатынас неғұрлым тығыз байланысты елдің құқығы", - ал формализденген коллизионды нормалардың модификациялары арқылы" қол жеткізіледі.[4] Осылайша, қорытынды ретінде деликт міндеттемелерін реттеуді жетілдіру халықаралық ынтымақтастықты және халықаралық жеке құқықтың барлық жүйесін дамыту үшін маңызды рөл атқаратынын атап өткен жөн. Осы қажеттілікпен жаһандық халықаралық акт жасау және деликт туралы ұлттық заңдарды біркелкі келтіру жолымен күресу қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Викторова Н.Н., Пирцхалава Х.Д. Международные обязательства из причинения вреда. - М. 2016-156с
2. Гетьман-Павлова И.В. Международное частное право. М. 2005-752с
3. Алешина А.В., Косовская В.А. Обязательства из причинения вреда в международном частном праве: новеллы правового регулирования. М.: МГПУ, Изд-во ЦОЗ, 2014. - С. 200-203
4. Звекон В.П. Обязательства вследствие причинения вреда в коллизионном праве. М. 2007-128 с